

प्रस्तावना

उदारमतवाद एकराजकीय विचारसरणी म्हणून एकोणिसाव्या शतकाशी जोडलेली आढळते ब्रिटीशांच्या आगमनाबरोबरच वसाहतकाळात हि विचारसरणी भारतात आली. या विचारसरणीचा प्रभाव येथे ल. समाजसुधारकांवर हळूहळू पडू लागला. पुरुषप्रधान संस्कृतीचा वारसा भारतात सर्वत्र होताच. भारतीय संस्कृतीतील स्मृतीकाळातील वर्णव्यवस्था हि टिकून होतीच. यामुळे सामाजिक विषमता निर्माण झाली होती. 18 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात पाश्चिमात्यांचे उदारमतवादी विचारांमुळे हि विषमता कमी करण्यासाठी भारतात विविध प्रदेशात काही सुधारकांचा गट निर्माण होउन कार्य करू लागला.

स्त्रियांचा प्रश्न हा उत्तरोत्तर अधिक गहन बनत गेलेत आढळतो. 19 व्या शतकात स्त्रीमुक्तीचा प्रश्न अत्यंत गाभ्याचा प्रश्न म्हणून वर्तमान इतिहासापुढे आला. ब्रिटिशराज्यकर्त्यांच्या काळात सामाजिक विषमता व स्त्री मुक्तीच्याप्रश्नाबाबत जाणिव जागृती निर्माण झाली. त्याचा आधार घेवून कायदेनिर्मिती करून स्त्री विषयक सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न झाला. प्रथमतः ब्रिटिश सत्ताधाऱ्यांनी धार्मिक क्षेत्रात हस्तक्षेप न करण्याची भूमिका स्विकारली होती. कारण ब्रिटिशांना राजकीय दृष्ट्या सत्तेसाठी आपला अंमल टिकवायचा होता. नंतर सामाजिकसुधारणांमुळे हळूहळू जाणिव जागृती निर्माण झाल्या मुळे व समाजसुधारकांनी सहकार्याची अपेक्षा व्यक्त केल्याने कायदयाच्या आधारे काही सुधारणा घडवून आणण्यास सुरुवात झाली. भारतातील सार्वजनिक जीवनातील स्त्रियांचा प्रश्न हाताळण्याचा प्रयत्न झाला. भारतीय समाज परिवर्तनाबदल नवा विचार मांडू लागला. स्त्री सुधारणेसाठी स्त्रीशिक्षणावर भर देण्यात आला. विविध संस्थात्मकचळवळीच्या माध्यमातूही स्त्री सुधारणा मोठ्या प्रमाणात झाली. भारतातील परंपरागत व्यवस्था आणि संस्थांच्या विरोधात सुधारक कार्य करू लागले. खुली आणि गर्तेत अडकलेल्या स्त्रियांना वर काढण्याचे कार्य हे सुधारक करून लागले. 19व्या शतकातची परिस्थिती पाहता समाजात अस्थिरता असलेली

दिसून येते. वर्णव्यवस्थेवर आधारित समाजव्यवस्था होती. तर दुसरीकडे स्त्रियांविषयी कटुता होती. तिला शिक्षणाचा अगर इतर कोणताचा अधिकार नव्हता. केशवपन, बालविवाह विधवेला धार्मिककृत्य त्याज्य व विधवा म्हणून मानहानी अशाप्रकारच्या स्थितिला तिला सामोरे जावे लागे. समाजातील या स्थितिला छेद देण्याचा प्रयत्न या सुधारकांनी केला. महाराष्ट्रात लोकहितवादी, फुले, कर्वे इ. सुधारकांनी कार्य केले.

महाराष्ट्रात सावित्रीबाईफुले, पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे इ. सारख्या स्त्रियांनी स्त्रीमुक्ती चळवळीचा पाया भक्कम करण्याचा प्रयत्न केला. विविध लेख, चर्चासत्रे, नियतकालीका, वृत्तपत्रे या आधारे स्त्री विषयक वातावरण निर्मिती करण्याचा प्रयत्न केला.

प्रस्तुत शोधप्रबंधात ब्रिटीशांच्या राजकीय चौकटीत राहून समाज सुधारणेचा कसा प्रयत्न झाला याचा अभ्यास करण्यात आला आहे. 1850 ते 1920 या काळातील स्त्रियांबाबतच्या सुधारणांमध्ये स्त्री शिक्षणाला महत्त्व देवून सामाजिक व संस्थात्मक पातळीवर प्रयत्न केले गेले. कायदेविषयक तरतूदीही याच काळात केल्या गेल्या. वृत्तपत्रे, नियतकालीके यांच्या माध्यमातून सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न झाला. समाजाचे बौद्धिक पोषण झाले. स्त्रिया स्वतः लेखन करू लागल्या. थोडक्यात स्त्री संदर्भात सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक स्त्रीमुक्ती संदर्भातील सुधारणाविषयक विचार 1920 पर्यंत आढळतो. कारण 1920 नंतर सामाजिक, राजकीय परिस्थितीचा जोर मोठ्या प्रमाणात होता. राष्ट्रीय चळवळ जोर धरू लागली व विकासाला नवी गती प्राप्त झाली. गांधीजींच्या काळात स्त्रिया प्रत्यक्षच स्वातंत्र्य लढयात सहभागी झाल्या.

1850 ते 1920 या काळात घडणाऱ्या राजकीय व सामाजिक घटनांमुळे स्त्रीजीवनात बदल घडून आले. शिक्षणाच्या आधारे स्त्रियांची मानसिक, बौद्धिक विकास घडून आला. सामाजिक, सांस्कृतिक दृष्टीने स्त्रियांना अस्तित्व प्राप्त होऊ लागले. 19 व्या शतकाच्या मध्यावर सुरू होणाऱ्या सामाजिक घडामोडीत स्त्री ही मध्यवर्ती ठरली. या काळात स्त्री विषयी सुधारणांच्या नव्या जाणिवा निर्माण झाल्या. त्यामुळे सदर प्रबंधात याच कालखंडाचा अभ्यास

करण्यात आला आहे. सदरचा अभ्यास अर्थकारणाच्या क्षेत्रातील स्त्रियांचा सहभाग अगर स्त्री-पुरुष अन्योन्य संबंधात कोणते बदल झाले याविषयी नाही, तर 1850 ते 1920 या कालखंडात स्त्री मुक्ती विषयक सुधारणांमार्फत स्त्रियांची मानसिकता कशी बदलत गेली, त्याची बलस्थाने कोणती यांच्या विषयी आहे. स्त्री शिक्षण, बालविवाह, वैधव्य व स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन या मुद्द्यावर आधारीत 19 व्या शतकातील महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा चळवळीतील स्त्रीमुक्तीचा प्रश्न हाताळण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोध प्रबंधात केला आहे.

अभ्यासाचा उद्देश आणि संशोधन पध्दती -

प्रस्तुत प्रबंधामध्ये आधुनिक महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा चळवळीतील स्त्री - स्वातंत्र्याचा प्रश्न - एक राजकिय अभ्यास करण्यात आला आहे. सदर अभ्यासाची पुढीलप्रमाणे उद्दीष्ट्ये आहेत.

- 1) 1850 ते 1920 या काळातील स्त्री सुधारणा चर्चेच्या वाढीवर भर देणे.
- 2) 19 व्या शतकातील पाश्चिमात्य विचारांचा प्रभाव अभ्यासणे.
- 3) सामाजिक सुधारणा चळवळीअतर्गत स्त्री सुधारणा चळवळी अभ्यासणे.
- 4) स्त्री स्वातंत्र्याशी संबंधीत महत्त्वाच्या समाज सुधारकांचे विचार व कार्य अभ्यासणे.
- 5) स्त्री सुधारकांच्या विचार व कार्यावर प्रकाश टाकणे.

वरील विविध मुद्द्यांना अनुसरून प्रस्तुत पीएच.डी. शोध प्रबंधात अभ्यास करण्यात आला आहे.

सदर शोध प्रबंधाच्या अभ्यासासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम अशी दोन प्रकारची साधने वापरली आहेत. समाज सुधारक व स्त्री सुधारकांनी लिहीलेली पुस्तके, त्यांचे आत्मचरित्र, त्यांचे वर्तमान पत्रातील लेख, बातम्या, पत्रव्यवहार या प्राथमिक साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. सुधारणा चळवळी, समाज सुधारक, स्त्री सुधारक यांच्यावर इतरांनी लिहिलेली पुस्तके, इतिहासावर प्रकाश टाकणारी पुस्तके, गौरव ग्रंथ, स्मृती विशेषांक, साप्ताहिके, मासिके आणि वर्तमान पत्रे इ. दुय्यम स्वरूपाची साधने वापरण्यात आली आहेत. या प्राथमिक आणि

दुय्यम साधनांच्या सहाय्याने सदरच्या संशोधनाचे साधार, सुत्रबद्ध विवेचन करण्यात आले आहे. या संशोधनासाठी ऐतिहासिक पध्दतीचा अवलंब केला आहे. त्यानुसार पूर्वी घडलेल्या घटनांची क्रमवार आणि सुसंगत रितीने मांडणी करण्यात आली आहे.

पहिल्या प्रकरणामध्ये ' भारतीय संस्कृती आणि वसाहत काळातील भारतीय संस्कृती-वरील परिणाम ' यावर चर्चा करण्यात येणार आहे. वेदपूर्व काळापासून स्त्रियांचे समाजातील स्थान काय होते ? नंतरच्या काळात स्त्रियांचा दर्जा आणि स्थान यात बदल होत गेले. स्मृता-काळातील, ऐतिहासिक काळातील, भक्ती संप्रदायातील संत साहित्य, संतस्त्रिया, मध्ययुगातील स्त्रिया या टप्प्याने स्त्री प्रश्न हाताळण्याचा प्रयत्न केला जाईल. १९ व्या शतकापर्यंत एकूणच स्त्रियांचे बदलेले स्थान त्यांचे बदलते स्वरूप, त्यांचा संस्कृती आणि धर्माशी आलेला निकटचा संबंध, तसेच ब्रिटीशांच्या आगमनानंतर वसाहत काळातील भारतीय अर्थ व्यवस्था आणि सामाजिक जीवन थोडक्यात संस्कृतीवर झालेल्या परिणामांचा परामर्श घेण्यात येणार आहे.

'भारत आणि महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणाचळवळ' या दुसऱ्या प्रकरणामध्ये जातीच्या आधारावरील सामाजिक विषमता शुद्र व स्त्रिया यांची स्थिती यावर अभ्यास करण्यात येत आहे. भारतात बंगालमध्ये प्रथम सुरू झालेल्या सामाजिक, धार्मिक समाजसुधारणा चळवळीची पार्श्वभूमी मांडण्यात येत आहे. विविध समाजामार्फत, संस्थामार्फत झालेल्या चळवळी, राज्य-पातळीवर विविध राज्यांमध्ये घडून आलेल्या सामाजिक चळवळी, ब्रिटीश काळात त्यांच्या आधारे भारतीय सुधारकांनी समाजसुधारणेसाठी केलेले प्रयत्न या बाबींची चर्चा करण्यात येणार आहे. महाराष्ट्र सुधारणा चळवळीत कसा अग्रेसर बनत गेला. विविध संस्थांनी समाजाची निर्मिती करून त्याद्वारे सुधारणेचे कसे प्रयत्न केले. १९ व्या शतकात एकूणच समाज सुधारणा स्थितीत होत गेलेले बदल, ब्रिटीशांच्या इंग्रजी शिक्षणाचा परिणाम, सुशिक्षित वर्गाची निर्मिती, धर्मापलीकडे जावून सामाजिक क्षेत्रात समता आणि बंधुत्वाच्या तत्वज्ञानाची होत गेलेली निर्मिती याचा उहापोह

करण्यात येईल. सुधारणा चळवळी मार्फत अज्ञान, विषमता, जातीयता, धर्मवाद, स्त्री-पुरूष असमानता, अस्पृश्य व स्त्रीशिक्षणास बंदी यासारख्या समस्या हाताळण्यांचा व सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न संस्थानी केला याचा अभ्यास करण्याचा उद्देश आहे.

या समाजिक सुधारणांतूनच 'भारत आणि महाराष्ट्रातील स्त्री मुक्ती चळवळ' ही निर्माण झाली. स्त्री समस्येशी निगडीत असणाऱ्या प्रथा, परंपरा, अंधश्रद्धा, जातीयव्यवस्था, पडदा पध्दती, सती बालविवाह, धार्मिक चाली या विरूध्द पाऊल उचलून सुधारणा कशा घडवून आणायचा प्रयत्नकेला. स्त्री प्रश्नातील कळीचा मद्दा असलेल्या विधवा पुनर्विवाहाची समस्या कशी हाताळली गेली. भारतात विविध राज्यात झालेल्या स्त्री मुक्ती चळवळी यांचा अभ्यास करण्यावर भर दिला जाईल. स्त्री सुधारणेचे महत्वाचे १८५० ते १८८० आणि १८८० ते १९२० हे दोन टप्पे आढळतात. १८५०ते १८८० च्या कालखंडात स्त्री विषयक जाणिवे कशा पध्दतीने निर्माण झाल्या? नव्या जुन्या संघर्षाचा हा टप्पा बनला. या टप्प्यात प्रामुख्याने स्त्री शिक्षणाचा प्रसार झाला. १८८० ते १९२० च्या काळात स्त्रियांकडून स्त्री सुधारणेच्या कार्याला प्रत्यक्ष सुरूवात झाली. या घटनांचा उहापोह ही या प्रकरणात करण्यात येणार आहे. शिवाय स्त्री सुधारणा विषयक कायद्यांची निर्मिती, प्रत्यक्ष कृती बरोबर लिखानातूनही स्त्री प्रश्न हाताळण्याचा कसा प्रयत्न झाला यावर चर्चा करण्याचा प्रयत्न केला जाईल. स्त्री शिक्षण व स्त्री सभा, नाटकांच्या माध्यमातून बदलत्या स्त्री जीवनाचा आढावा घेण्यात येईल. विविध सुधारकांनी केलेला प्रयत्न यावरही प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत प्रकरणात केला जाणार आहे.

सामाजिक सुधारणा अंतर्गत स्त्री प्रश्न हाताळण्याचा प्रयत्न अनेक सुधारकांनी केला. 'महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांचे स्त्री सुधारणा विषयक विचार आणि कार्य' याचा अभ्यास चौथ्या प्रकरणात करण्यात येत आहे. लोकहितवादी, महात्मा फुले, गोपाळगणेश आगरकर, विष्णुशास्त्री पंडित, बाबा पद्मनजी, बेहरामजी मलबारी, छत्रपती शाहू महाराज, महर्षी कर्वे व इतर सुधारक

यांच्या विचार आणि प्रत्यक्ष कार्याची सखोल चर्चा करण्यात येणार आहे. या कार्यात ब्रिटीश शासनाच्या उदारमतवादी दृष्टीकोनावर सुधारकांचा भर कसा होता याचाही उहापोह करण्यावर भर असेल, शिवाय सुधारकांना विरोध करणारा व राजकीय सुधारणांना महत्व देणाऱ्या परंपरावादी विचारसरणी अवलंबणाऱ्या बाबींवरही भर देण्याचा प्रयत्न केला जाईल.

पाचव्या प्रकरणामध्ये 'महाराष्ट्रातील स्त्री समाज सुधारकांचे विचार आणि कार्य' याची मांडणी आहे. सावित्रीबाई फुले पासून रमाबाई रानडे व इतर स्त्रियांचा सामाजिक कार्यात प्रत्यक्ष कसा सहभाग झाला. स्त्री वर्गामध्ये सुधारणा घडवून आणणे, त्यांना शिक्षण देणे, विधवाश्रम, विधवागृहाची निर्मिती करणे, सर्व स्तरातील विधवा स्त्रियांना सोसाव्या लागणाऱ्या हालअपेष्टांवर परखड मत मांडणे इ. प्रकारची कार्ये व्याख्यान व कृतीच्या माध्यमातून करून स्त्री वर्गामध्ये जाणिव जागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न स्त्री सुधारक वर्गाने केला. याबाबत १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात व २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धातील काही स्त्री सुधारकांच्या कार्याचा आढावा या प्रकरणात घेण्याचा प्रयत्न राहिल.